

ZSUGYEL JÁNOS

Csengey Gusztáv méltatlanul feledésbe merült életműve

(VÁRJA FELTÁMASZTÁSÁT

HALÁLÁNAK KÖZELGŐ CENTENÁRIUMÁHOZ

KÖZELEDVE AZ MTA KÉZIRATTÁRÁBAN)

Csengey Gusztáv (1842–1925) neve sokak számára ismerősen cseng, de kevesen tudják, hogy egyik napjainkban is gyakran felhangzó énekünk szövegét ő fordította német eredetiből. Ez pedig nem más, mint a *Ballag már a vén diák* című ballagási nóta, melyet az érettségire készülő diákok könnyezve dalolnak az alma mater bejárásakor a soha vissza nem térő iskolai évekre emlékezve,

A CSENGEY-CSALÁD DUNÁNTÚLI GYÖKEREI

Csengey Gusztáv eredetileg Csenge Gusztáv Adolf néven Révkomáromban látta meg a napvilágot, mivel édesapja a Moson megyében elterülő szentmiklósi uradalom gazdatiszta volt. „Életem története” című kéziratában erről így vall:

„Nagyapám, a Győr megyei réthi egyházközségnek teológiát végzett prédikáló iskolamestere, Csengető István volt. Atyám is Csengető névvel végezte iskoláit. Ez azonban nem volt a család eredeti neve. Családunk régi nemes birtokos protestáns család volt, de I. Leopold király idejében a vallásüldözés megfosztotta birtokától, mely aztán gróf Amade kezére került. A család annyira elszegényedett, hogy egyik ágának egy tagja (kitől nagyapám származott) egy év. egyházközségben mint egyházi (kurátor) a csengetyűs perselyt hordozta körül a templomban. A nép aztán elnevezte Csengetőnek. Így ragadt rá családunkra a ‘Csengető’.

Az eredeti név akkor merült föl, amikor apám, István, Sopronban a felsőbb osztályokba járt. Ebben az időben apját, nagyapámat, más vidékről nemes atyafiak, úgynevezett kurta nemesek látogatták meg azzal a czéllal, hogy nagyapám, tudós ember letére, segítse őket a családi „dorjánt” birtok visszerelésében. A magukkal hozott latin szövegű régi okiratok szerint a család „de Csenge” nevet viselt.

Nagyapám szegény elvonult szűk látókörű ember volt s az egész dologgal többet nem törődött. Mégis nagy hibát követett el, hogy legalább egy-két okiratot le nem másolt. Annyi azonban bizonyos, hogy ez okiratok alapján következett be a későbbi névváltoztatás, midőn a múlt század negyvenes éveiben atyám, három fűtestvérével együtt, Csengető vezetéknevét Csenge-re változtatta. Apám új neve szerint én Csenge volnék.

A névváltoztatás elhatározása alkalmával azonban atyám és testvérei a latinul kifejezett névformát rosszul értelmezték, mert a "de Csenge" magyarul melléknévi alak s annyit tesz, mint: Csengéből való, tehát csengei származású. (Csenge, dunántúli kiejtés szerint Csönge község Vas megyében).

Családunk eredeti neve tehát Csengei, régi ortográfiával írva: Csengey volt.

Ezért választottam trói névül ezt a nevet s ajánlottam öcsémnek s unokatestvéreimnek, Józsefnek és Istvánnak. Mindhárman elfogadták ajánlatomat. Így lett Csengető István lévita-rektor négy unokája Csengei, vagy amint ők írni kívánták: Csengey."

CSENGEY GUSZTÁV ÉLETÚTJA

A szentmiklósi uradalom, ahol apja gazdatisztként szolgált, a katolikus Zichy család tulajdona volt, ezért a tulajdonos gróf és katolikus édesanyja nyomására a gyermekeket katolikusnak keresztelték. Édesapja azonban gyermekeit a reverzális dacára, s felvilágosult édesanyja beleegyezésével evangélikus nevelésben részesítette. Édesapja utóbb konfliktusba keveredett a birtok tulajdonosával, s így gazdatiszti működését lezárta. Mivel a soproni tanulmányai során a jegyzői tanfolyamot is elvégezte, a Pest megyei Irsán lett községi jegyző. Fia Irsán járt elemi iskolába, majd Pesten és Sopronban folytatta középiskolai tanulmányait. A városban tapasztalható élénk irodalmi élet hatására maga is verselni kezdett. Arany János költészetének rajongójaként 1860-ban átiratkozott a nagykőrösi református gimnáziumba. Itt 1862-ig tanult, ahol a költészet tudatos tanulmányozására, hazaszeretetre, minden elnyomás elleni gyűlöletre nevelték az ifúságot. Az érettségi után Irsán írta meg A fogoly lengyel című versét, amely a lengyel forradalom 1863. évi kitörését követően meg is jelent a Vasárnapi újságban. A vers újra felébresztette az olvasókban az 1848-as lelkesedést, és rendkívüli ismertséget hozott számára. A vers lengyelországi hatására vonatkozóan Csengey Gusztáv egy 1907-ben a Petőfi Társaságban felolvasott előadása adhat eligazítást, mely A fogoly lengyel története címet viselte. Ebben így ír a költő:

„Egyszer tomboló lelkesedés közt szavalták el ‘A fogoly lengyel’-t Krakóban, s az, aki elszavalta, maga látogatott meg. Eljutottam hát egyszer „A fogoly lengyel”-emmel a lengyelekhez is. Erre vagyok büszke!...”

A FOGOLY LENGYEL

Be világos a cár palotája! –
Zene harsog – vigalom van nála.
Aranyserleg, gyöngyöző bor benne,
Hajtogatja az oroszok
Vitéz fejedelme.
„Hej, ez a nap győzedelem napja!”

És első Pál a serleget kapja –
(S az uraknak biztatás nem kellett):
„Ez nap halt meg Lengyelország
Maczejovic mellett.”

A jó urak rákiáltják: éljen!...
„Hozzatok be lengyel rabot nékem.
Régen volt ily virágos kedvem –
Ma, október tizedikén
Köszöntsön fel engem!”

Hallatára az elmés parancsnak
A jó urak kacajra fakadnak.
A szemük is könnyezik beléje,
Ím, belép a fogoly lengyel
A cár teremébe.

„Ide, lengyel!, lépj ide. Hadd halljam,
Tudod-e még: ma micsoda nap van? –
Régen nem volt ily virágos kedvem –
Ma, október tizedikén,
Ma köszönts fel engem.”

Fogoly lengyel a parancsra készen
Serleget vesz. Halotti csend lészen.
S míg könnyei borába peregnek,
Lángba borul sápadt arca
A fogoly lengyelnek:

„Jól tudom, hogy micsoda nap van ma:
Maczejovici csata napja –
Akkor halt meg lengyelek hazája...
Felköszöntlek e nagy napon,
Oroszoknak cárja!

A könnyéért, mit sírt e napon népem,
Küldje rátok Isten átokképen,
És amiért hazám megöltétek:
Legyen oly nagy az az átok,
Amily nagy e vétek!”
Elnémult a fogoly lengyel ajka,
És poharát fenéig felhajtja.

Bósz dühében a cár arca kékül,
És süvöltve száz orosz kard
Száll ki hüvelyébül.

„Hm!... Köszönöm. Megfizetek érte...
Hogyne – hogyne?... Törjétek kerékbe! –
Ma különben úgylis nagy a kedvem...
Mi a neved, lengyel szolga?
Hogy el ne feledjem.”

„Maczejovici csatatéren
Én vezettem a rohamra népem.
Sirat engem lengyelek hazája,
Az én nevem Kościuszko –
Emlékszel-e rája?”

A hős névre megrendül a nagy cár,
Arca pirul, nem is haragos már,
Az urak is szégyenlik a tréfát:
Kigúnyolni egy nemzetnek
Legnagyobb fájdalmát!

A cár arcán piroslik a szégyen,
Szégyenülten a fogolyhoz mégyen,
Odanyújtja jobbát békülésre:
„Menj, szabad vagy, Európa
Legnagyobb vitéze!

Tanulmányait a pesti protestáns teológián végezte, ahol készített egy humoros, illusztrált naptárt, amelyben kollégáit és tanárait gúnyolta ki. A *Hittan és szentírás-magyarázat* tanárának, Ballagi Mórnak jóvoltából a Heckenast Kiadó meg is jelentette, sőt a kiadó rábízta a *Gyermekbarát* és a *Házikincstár* című lapok szerkesztését is. A teológiai képzés lezárását követően 1866 őszén a jénai egyetemen tanult tovább, így került sor a *Ballag már a vén diák* című Bursch-nóta lefordítására. Hazatérését követően lelkeszi és tanári vizsgát tett, majd az aszódi evangélikus gimnázium tanára, később 1877-ig igazgatója lett. Mivel Petőfi Sándor is az iskola korábbi diákja volt, fontosnak tartotta a Petőfi-kultusz ápolását. Az iskola falára került emléktáblára Csengey Gusztáv epigrammáját vésték:

*„Itt lobbant fel a láng, itt nyerte olympi tüzét a
Legszeretőbb költő, a haza Tirtaesus.
Szelleme bölcsőjét itt hú anya őrzi; szegény bár:
Kincse, e lángemlék, átragyog ifjaira.”*

Oktató munkája mellett nem hanyagolta el irodalmi tevékenységét sem, ebben az időszakban írta például két hazafias érzelmű, több kiadást megért ifjúsági regényét *A hullámok közt* és a *Mocсарak királya* címmel. 1878-tól a Petőfi Társaság tagságát is elnyerte. 1886-tól az eperjesi teológián, illetve a jogakadémián *Ószövetséget és Egyháztörténetet* tanított. 1890-ben, 48 esztendőskorában vette feleségül Barta Lenkét, akihez *Lenke-ciklus* címmel szerelmes versciklust is írt. A helyi Luther Társaság megválasztotta tiszteletbeli tagjának, hazafias és vallásos költemények sora került ki kezei közül, néhány verse bekerült az evangélikus egyházi énekeskönyvbe is. Magát az „utolsó kuruc”-nak nevezte, magyar zsinóros ruhában, csizmában járt. E korszakának legnagyobb alkotása az *Izrael története* című műve volt, melyet egyetemi előadásainak alapján írt, s 1909-ben könyvalakban is megjelentetett.

A fogoly lengyel története 1917-ben tovább folytatódott. Az MTA Kézirattára őrizi azt a költeményt, mely az *Emlékezés 'A fogoly lengyel'-re* címet viseli, s Csengey Gusztáv kézírásával ez a megjegyzés szerepel: „Felolvasta a Petőfi-Társaság 1917 évi május 13-iki ülésén Pakots József”. Pakots József abban az időben a Petőfi Társaság titkára és a budapesti Petőfi Múzeum igazgatója volt. 1917-ben a Petőfi Társaság Budapesten megemlékezett *A fogoly lengyel* szerzőjének 75-ik születésnapjáról, s mivel a költő a háborús időkben magas kora miatt nem vállalkozhatott az utazásra, a felolvasás távollétében történhetett.

A költemény nemcsak Kosciuszko hősiességére és az erről szóló versre vonatkozó nosztalgikus emlékezést tartalmaz, hanem szól az első világháború aktuális eseményeiről, az orosz hadsereg lengyel földről történt kiűzéséről is. Mivel ez – Pilsudski Lengyel Légiói és a német hadsereg mellett – részben az osztrák–magyar hadak segítségével történt, ezért a küzdelem nemcsak a lengyel szabadságot hozta magával, hanem elégtételt adhatott az 1849. évi magyar szabadságharc orosz cári seregek általi leveréséért is. Megjelenik a versben az épp akkor zajló orosz forradalom híre is, hiszen 1917 márciusától a trónjáról lemondott II. Miklós családját akkoriban épp házi őrizetben tartotta az orosz polgári kormány. Ezekkel a szavakkal kommentálja harctéri vereséget szenvedett orosz nép reakcióját: „Hát az orosz? – Óh tanult a káron! / Bosszut állott – nem rajtunk: a czáron”.

EMLÉKEZÉS „A FOGOLY LENGYEL”-RE

Beh világos a cár palotája...
Emlékeztek a régi nótára?
Magyar ifjak, sokszor szavaltátok;
Büszkeséggel, szeretettel
Gondolok reátok
Hej azóta, hogy azt elregéltem,
félszázadnak nagy sorát túléltem.
Hogy' bukott el lengyelek hazája,

Azt siratta Kosciuskó...
Emlékezem rája.

Bánatos volt a költő merengés:
Czári tréfa, gúnyos pohárcsengés,
fájó kérdés fűződött hozzája:
föltámad-e még valaha
lengyelek hazája?

Hát a mienk szabad lesz-e újra?
A dicsőség babérkoszorúja
fűződik-e hősök homlokára?
A független Magyarország
lesz-e vérünk ára?

Minket is a moszkó hada vert le,
Hogy a magyar honát védni merte,
Harczainkkal járt a balszerencse.
Bánatosan emlékeztünk
A "negyvenkilenc"-re.

De hisz ma már emlékezni sem kell,
Bírkózunk a régi küzdelemmel,
Hiszen újra harci hévben égünk
Reánk zúdult nagy hadával
Régi ellenségünk.

A Kárpátok szorosain áthat -
No de aztán ott fordított hátat,
futott, futott, többé vissza sem tért.
Mégfizztünk fegyverünkkel
A negyvenkilencért.

Nagyot fordult az idő azóta...
Elavult tán az a régi nóta?
Nem avult el, most ragyog fel napja,
A lengyel hős Kosciuskó
Jutalmát aratja.
Lát a világ fényes nagy csodákat,
Nem fejlődik ez a kor, de vágdat,
Mi azelőtt egy századig érett,
Egy év se kell növésehez,

Már tette kész élet.

Lám az orosz nem várt ily erőre,
Elvettük a lengyel földet tőle,
Bús lakói már többé nem szolgák,
Hála Isten újra van már
Szabad Lengyelország!

Hát az orosz? – Óh tanult a káron!
Bosszut állott – nem rajtunk: a czáron;
Mint a vihar, tört ki forradalma.
ím ledőlt a százados trón -
És a czár fogoly ma.

És te hazám? – Hős multadra nézek...
Tán hiába vérzik el vitézed?...
A mór mehet, elvégezte dolgát...
Nem, nem! hisz a vihar-nemtő
Ma büszkén gondol rád.

Zúgj te vihar, pusztulj régi rabság!
Boldogabb kort teremt a szabadság,
Hősök vére nem folyt ki hiába...
Harsog már a nagy ítélet
S jön Isten országa!

A vers befejező részében a költő a visszanyert szabadság felett érzett örömeinek ad kifejezést. Nem rajta múlt, hogy nem a záró sorokban vizionált „Isten országa”, hanem egy szenvedésekkel teli kor köszöntött országunkra, melyben a költő számára is méltatlan sors jutott. 1919-ben az Eperjesi Jogakadémia a trianoni országvesztés miatt Miskolcra költözött, az elüldözött tanári kart Csengey Gusztáv is követte. A város a menekülteknek épített telepen szükséglakást biztosított számára, ahol igen szerény körülmények között élt feleségével. Nyugdíjasként is folytatta oktató munkáját a Miskolci Jogakadémián. Haláláig tevékenyen részt vett a helyi kulturális és közéletben, a jogászfűjság valóságos kultuszt épített ki személye köré. Csengey Gusztáv 1925-ben hunyt el, sírja Miskolcon, a város korábbi településrészletéről elnevezett mindszenti evangélikus temetőben van. 1942-ben, születési centenáriuma alkalmából a város ünnepségeket rendezett emlékezetére, melyre Borsodi Bindász Dezső elkészítette a belvárosi evangélikus templom udvarán felavatott mellszobrát.

Csengey Gusztáv terjedelmes kéziratos hagyatékát a Miskolci Jogakadémia őrizte, melyet 1948-ban államosítottak, majd egy évvel később felszámoltak. Az egyházi fenntartású intézmény dékánja, Bruckner Győző professzor gondoskodása alapján azonban a hagyaték még az intézmény államosítását megelőzően méltó helyre került, így mintegy két tucat kézirat az MTA Kézirattárában a kutatók rendelkezésére áll. *Életem története* című élvezetes stílusban megírt önéletrajza, valamint fiatalkori utazásairól készített feljegyzései számos kortörténeti érdekességet tartalmaznak, ezért – 2025. évi halálozási centenáriuma tekintetével is – kiadásra érdemesek. Ízelítőként álljon itt az 1878. évi párizsi világkiállításra tett utazási beszámolójának kivonata.

CSENGEY GUSZTÁV LÁTOGATÁSA

AZ 1878. ÉVI PÁRIZSI VILÁGKIÁLLÍTÁSON

A költő ebben az időben az aszódi evangélikus gimnázium tanára volt. Mivel házasságot csak 1890-ben kötött, ebben az időben családi kötelezettségektől mentesen, szabadon rendelkezett idejével. Ez a körülmény akkor vált jelentőssé, amikor 1878. július 28-án vasárnap Moravcsik Géza szarvasi tanártársa azzal az ötlettel kereste fel, hogy utazzanak el a párizsi világkiállításra. A felmerült ötletet hamarosan tettek követték, hiszen két nap múlva már útnak is indultak Pestre, ahol útlevelet intéztek, melyet másnap már a francia konzul is ellátott az elengedhetetlen láttamozással. Még aznap este lóvasúttal Bécsbe utaztak, ahol a másodosztályú retúrjegy váltását követően a Salzburg felé induló vonatra szálltak. Franciául társalgó szász-román utazópárral kerültek közös fülkébe, akikkel hamar megtalálták a közös hangot, s párizsi tartózkodásuk során is kapcsolatban maradtak és néhány közös programot bonyolítottak le. Az úti feljegyzések a találkozásról az alábbi – különös éleslátásról tanúskodó – gondolatokat őrzik:

„De hát miért is gyűlöli egymást a román és a magyar? – Mért haragszik a román a magyarra? hisz azok, kik őket ellenünk uszítják, szlávok, természetes ellenségei mindkét nemzetnek. Az orosz lesz egykor a román elnyomója, mint nekünk a német volt s mint lehet az orosz egykor nekünk is, közös az ellenségünk, közös érdekeink vannak és mégis...”

Az utazás többek között Salzburg, München, Augsburg, Ulm, Strassburg, Nancy érintésével történt, mely alkalmat adott rövidebb városnézésekre, az utazás egy-egy éjszakai szállás erejéig történő megszakítására. A párizsi Gare de L'Est pályaudvarra érkezés utáni rövid „*málhaviszsgálatot*” követően a Szent Dénesről elnevezett utcán közelítették meg szálláshelyüket. A Szent Dénes mártírról elnevezett városrész bazilikájában található a francia királyok ősi temetkezési helye, s a róla elnevezett utcán keresztül vezetett a francia királyok szokásos útja a városba. Itt áll a XIV. Lajos király dicsőségét hirdető diadalív is, melyet a győztes holland hadjárat tiszteletére emeltek a XVII. században. Itt találtak az utasok egy „*szegények étkezdéjének*” nevezett kifőz-

dét is, ahol szerény választék és kötött ár mellett „à la carte” ebédelhettek meg, majd a Guérin Boisseau utcában található garniszálló negyedik emeletén napi 3 frank (60 krajcár) szállásdíj „két hétre előre fizetése” mellett vetek ki szobát.

Az este már az Elisée Montmartre-ban rendezett vasárnapi bál vendégeként találta őket, ahová fejenként 1 frank belépő megfizetésével nyertek bebocsátást. Első benyomásait így írja le:

„A kert közepén széles négyszögű táncter terület el, oldalt szép fasorok. Balra a kerttel egy tánc terem van összeköttetésben, a ki odakinn nem akar táncolni, táncolhat idebenn, és táncolhat mindenki, aki a belépti díjat lefizette. ... Azt hiszem, hogy a bemutatás elengedtetik, mert ide tisztességes nő nem jár; pedig a kert tele volt ifjú hölgyekkel. ... Végre megzendült az emelvényen a quadrille, egyszerre tele lett a táncter, sorakoztak s a tánc megkezdődött. Hanem milyen quadrille volt ez! valami nevetséges és egyszer mind undorító ugráncolás, tagficamító ferde rángatózások, rugdalózkodás és bajazzó szokellések, amiken az ember egyszerre nevetett is bosszankodott is.” ... Mikor éjjel után két órakor (ami Párizsban rendes lefekvés ideje) szállásomra kerültem, hazagondoltam, az én együgyű barbár magyar hazámra, feltűntek előttem azok a jókedvű élénk taglejtésű csárdások – láttam abban kitörő kedvet is, merész szokelléseket, de soha egyetlen mozdulatot.

Augusztus 5-én kezdték az ismerkedést a világkiállítással. A világkiállítási belépőjeggyel szajnai hajón közelítették meg a helyszínt, mely a folyó két partján, a Mars mezőn és a Trocadero téren terült el. A Mars mezőn akkoriban még nem állt az Eiffel-torony, hiszen azt csak az 1889. évi világkiállításra építették fel. Megvalósult viszont egy „ideiglenes, négyszögletű csarnok, vashál és üvegből”, mely az ipari kiállításnak adott helyet és bemutatta az ipar történetét a „kőkorszaktól a rokokóig”. A Trocadero-téren állt egy – azóta már elbontott – „kupalás palota két karcsú toronnyal”, melynek „teraszáról mesterséges vízesés” indult. Két hatalmas akváriumot is felállítottak, s itt rendezték meg a művészeti és kulturális kiállítást.

A Mars mezőn álltak a különböző nemzeti épületek, nemzeti stílusban, utcát képezve. Külön szól a világkiállítás szenzációjáról, a magyar csárdáról, melynek fő attrakciója a 100.000 litert befogadó óriási hordó volt. Az ebédre a magyar csárdában, egy zsúpfedelű kisvendéglőben került sor, ahol a verandán cigányzenekar – „Berkes bandája” – szolgáltatta a zenét. A primás az aszódi Podmaniczky bárók egykori udvari zenésze volt. A Csengey társaságában lévő Moravcsik Géza is aszódi kötődésű volt, hiszen édesapja a település köztisztviselője volt. Találkozássukról így ír feljegyzésében:

„Berkes csak később mutatkozott, felismerte, s szívélyesen üdvözölte, rendelni akart ebédet, de már túl volt rajta, beszélgetés után még az ebédet is kifizette, majd átmentek a Trocadero palotába, ahol Berkes hangversenye volt. ... Berkes igen szépen játszott.”

Berkes hangversenyét így jellemezte: *„Mit éreztem, mikor itt a franciák fővárosában, a világkiállítás nagyszerű palotájában édes nemzetem mélabús dallamai zendültek meg, s midőn láttam, mint hatja át s lelkesíti a mi zenénk még ezt az idegen népet is: azt nem kísérttem meg leírni.”*

Az estét a Moeser sörházban töltötték, jóféle sört kortyolgatva.

„Páris vize magában ibatatlan, ott mindenki bort iszik s a vizet csak cognac-kal, kávéval vagy húsító szirupokkal keverve isszák. Egész otlitém alatt szomjúság üldözött.”

A következő két napot a szobrászati és festészeti kiállítás megtekintésével töltötték, s eljutottak egy színházba is, ahol a „*Corneville-i harangok*” című szindarabot nézték meg. Az előadás nem tett mélyebb benyomást rájuk, véleménye szerint „*másodrendű színház*” volt, de a körítés felkeltette érdeklődését:

„Itt volt alkalmam tapasztalni, hogy mennyire föl tudnak használni mindent az üzlet emberei, hogy a közönséget firmájukra figyelmessé tegyék; a színház függönye tele volt festve üzletek hirdetésével, valóságos reklámponyva.”

Ellátogattak az akkoriban Turenne utca 47. alatt található, a mintegy másfélszáz, jobbára iparos tagot számláló Magyar egyesületbe is, melynek „*elnöke Zichy a híres festő*” volt, s találkozottak egy volt aszói iskolatárssal, Puky Györggyel, akivel a következő napokban több közös programot is szerveztek.

Augusztus 8-án a Párizs északkeleti részén, a Victor Hugo magaslaton lévő Buttes Chaumont kerteket látogatták meg. A kertet – mely korábban „*vesztőhely, zsebmeteszők, gonosztevők tanyája, később szemétkerakó hely volt*” – a város híres főépítésze, Hausmann alakította kertté, s vált ekkorra a munkásnegyed mulatóhelyévé.

A sziklás magaslaton található kis kápolna és a mesterséges cseppkő grotta láttán „*a privát kertek magányának emelkedettségéről és az ezt nélkülöző közkertekről*” található néhány gondolat a naplóban.

Ezt követően omnibusszal a közelben lévő Père-Lachaise temetőt látogatták meg, mely a temetkezési szokásokra vonatkozó gondolatokra ihlették:

„Szomorú találmány volt a halottakat egy rakásra hordani egy nagy darab földön. Nem volna-e szebb, ha mindenki odahaza tartaná a maga halottait egy kis hamvederben? – Nem tisztább munka-e az, ha a tűz emészti meg kedvesei tetemét, mint ha a férgeknek adja át? És ezt a hamut megőrzi híven emlékül – ez az igazi memento mori!”

A temető azonban megérintette Csengey Gusztávot. Bejegyzése szerint ez „*nagyszerű temető, miniatűr város*.” Külön kiemeli Abélard és Heloise történetét, akik „*1817-ben kerültek a temetőbe, s koporsóik fölé annak a kolostornak a romjaiból emeltek baldachint, amelyben Abélard élte nyomorulttá vált életét.*”

Másnap belvárosi látogatás következett. A királyi kápolna, a Sainte Chapelle volt az első helyszín, majd „*a legutóbb 1776-ban leégett királyi palota helyén a Palais de Justice, amit a kommunárdok gyújtottak fel. Újból felépítették, de még nem készült el teljesen*” a látogatásuk idején. A következő állomás a Notre Dame katedrális volt:

„Beléptünk. Az orgona búgott, mysticus hangjába belevegyült a miséző papok chorusának éneklése. ... Én protestáns vagyok; de mondhatom, hogy egy ily góth templomban tartott istentisztelet nem tűr meg felekezeti érzületet.; a dogma különbség s a vallásbeli dolgok eltérő felfogásából alakult jellemvonások összefolynak s elmosódnak ez ég felé törő harmóniában, a végtelenségnek ezen egymásba olvadó boltívezetei alatt.”

Augusztus 10-én látogatták meg a Louvre múzeumát, melynek néhány kiállítási tárgyáról elragadtatással szól:

„A melosi Venus! ... Láttam az istennőt, szemtől szembe álltam vele, láttam a lezsebberet, legmagasztosabbat, mi e világon van. ... A képfaragás művészete e szoborban mintegy megdicsőül, de megdicsőül tárgya is a nő, – a nő a maga eszményi szépségében istenné lesz, s imádatra buzdít.”

A látogatást követően *„rendesen a Moeser sörözőben fejezik be a napot, s enyhítik a kiállhatatlan szomjúságot jó hideg sörrel.”*

A következő napon a boulevard-ok mentén járta be a várost. A boulevard-okat (Bollwerke = védművek) a középkori városfalak helyén alakították ki XIV. Lajos korában, aki leromboltatta a védműveket és betemetette a sáncokat. Ezeket az élelmiszer adóztatása miatt szükséges városkerítés váltotta fel, melyek helyén 1852-ben III. Napóleon alakította ki a ma ismert széles körutakat. A Szent Dénes kaputól jobbra és balra, a Madelaine-ig, illetve a Bastille-ig sétálva járja be a várost a boulevard-ok mentén.

Augusztus 11-én vasúton tesznek látogatást Versailles-ba Puky Györggyel, majd a visszaúton meglátogatták *„St. Cloud-ba romos kastélyát, melyet 1871-ben lőttek rommá”*. A következő két napon *„lézengés, bazár, ajándékvásárlás”* majd *„magyar egy-let, bolyongás Pukyval.”* A *„versailles-i kirándulás után fordulópont a hangulatban, szorongás, ... aggodás anyja betegsége miatt.”*

Augusztus 14-én a Luxembourg palotát, az Invalidusok otthonát, a Panthéon-t és ismét a Louvre-t keresték fel. A St. Geneveva sírja fölött lévő Panthéont 1764-ben kezdte építtetni XV. Lajos, mely a francia nemzet nagyjainak hamvait gyűjtötte össze, 1851 óta III. Napóleon rendeletére ismét istentiszteleti hely lett. Meglátogatták Voltaire és Rousseau üresen álló szarkofágját, valamint az itt nyugvó I. Napóleon sírját.

Az elutazás előtti napok városi séták és a párizsi tartózkodást lezáró operalátogatás jegyében teltek. Meglátogatták a Louvre közelében lévő hidat, ahol a korabeli népszerű szerző, Wilhelm Hauff *„A Pont des Arts koldusasszonya”* című elbeszélésének hőse Josephine *„elsőször látta meg Fröben-t”*. A Szajna túlsópartján elterülő St. Germain városrészben megtekintették az apátságot, mely St. Denis katedrálisának megépülése előtt a korai francia uralkodók temetkezési helye volt. A boulogne-i erdőben állatkerti látogatást tettek, s a gasztronómiai élvezetek sem maradtak el, bár az *„osztrigát, bár társai erőltették, nem evett.”* Az esti *„kávéházi látogatás, ivás”* után másnap *„maródi nap”* következett, melybe csak a Louvre kiállításának újbóli meglátogatása fért bele.

Augusztus 17-ike emlékezetes szombat estéjén Meyerbeer operaelőadása került sorra. Feljegyzése szerint az *„Afrikai nő előadása a lehető legnagyobbszerű volt.”* Vasárnap a Cluny múzeumba látogattak el. *„Délben Duval egy legelegánsabb étkezőjébe térünk be, utoljára gavallérosan akartam ebédelni, ettem pástétomot, ananászt”*, majd eljött a hazaindulás ideje. Útközben még beiktattak egy strassburgi megállót is, ahol rácsodálkoztak a dóm felújítás alatt álló épületére.

„A strassburgi dóm vörös, pedig nincs téglából építve, ... belsejében állványok, meseteremberek dolgoztak benne. ... Aztán bejártuk a várost, kicsinylő fumigálással. Páris után megnézní Strassburgot nem stílszerű – előbb kellett volna.”

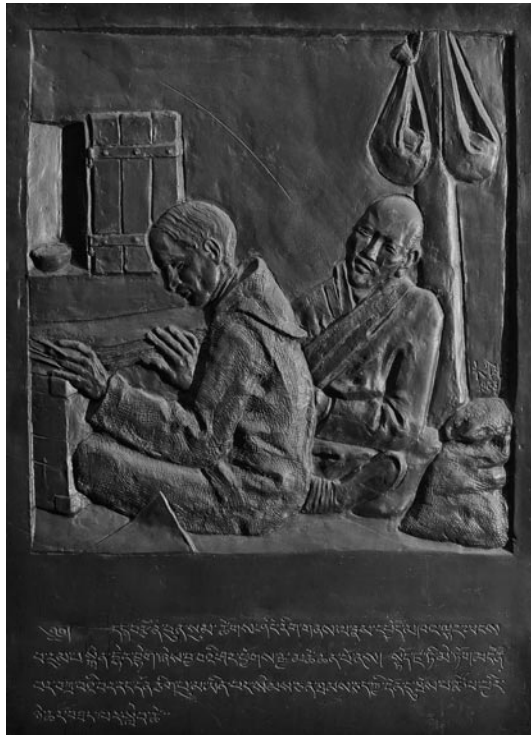
Stuttgartban kedves német írója miatt álltak meg, „az én kedves Hauff-om városát óhajtottam kissé bejárni.” Ulm-ban a „szép góth templomot” tekintették meg, majd München következett, melyről az alábbiakat írta:

„Az egész München egy tarka mozaik, melyet egyetlen fejedelem rakott össze. ... München nem a történeti fejlődés eredménye, hanem Lajos király műve, ... minden darabja nagyszerű, de az egészben nincs harmónia.”

Ezután már csak „két napig tartó keserves utazás, Salzburgon, Bécsen, s Pesten át Aszódra – s megérkeztünk.”

A megtett útról szóló feljegyzései így zárultak:

„Azóta elmúlt egy év, az idő egyhangú múlása el-elmos egy-egy élénkebb színtű képet az emlékezet múzeumában, de a melosi Venus itt függ ágyam fölött, isteni mosolya visszavisz eredetijének lábához a Louvre szentek szentébe, s egyszerre fölragyog az emlékezet, s én gyönyörűen suttogom: Szép istenasszony szeretlek!”

Kőrösi Csoma Sándor